Doi: 10.56737/2953-7843-2025.05-86

ՎԱՀԱԳՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

ԿԻԼԻԿԻՈ (ՍՍԻ) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԹ. ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՒ Ի. ԴԱՐԱՍԿՁԲԻՆ. (ՊԱՏՄԱԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)[1]

Պատմական Կիլիկիայի աշխարհագրական տարածքը, քրիստոնեական կանոնական սկզբունքների համաձայն, մտնում էր եւ առ այսօր էլ Եդեսիա ու Մարդին քաղաքների հետ միասին շարունակում է գտնվել Անտիոքի Ուղղափառ Եկեղեցու պատրիարքության իրավասության սահմանների ներքո[2]։ Սակայն Հայոց կաթողիկոսական նստավայրերի պարբերական դեգերումների պատճառով՝ մոտ 300 տարի՝ 1149–1441 թթ. Կիլիկիան դարձավ Հայ Առաքելական Եկեղեցու կաթողիկոսական հանգրվանը, իսկ 1293–1441 թթ. Հայոց կաթողիկոսական աթոռի կենտրոն հռչակվեց Սիսը։

1441 թ. սկսած Սսի աթոռը դադարեց ընդհանրական լինելուց այն բանից հետո, երբ Գրիգոր Թ. Մուսաբեկյան (Մուսաբեկենց) կաթողիկոսը հանձն չառավ տեղափոխվել Էջմիածին, որից հետո՝ 1446 թ., այն շարունակեց իր գոյությունն իբրեւ կաթողիկոսություն «Տանն Կիլիկիոյ»։ Այն դարձավ առանձին մի կաթողիկոսություն՝ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու մասնավոր նվիրապետական ինքնուրույն աթոռ, որն իր հոգեւոր-կրոնական նշանակությամբ, եկեղեցավարչական ընդգրկումով, տարածքային-թեմական բաժանումներով եւ իրավասությամբ համարվում էր երկրորդային Հայոց Հայրապետության՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նկատմամբ։ Սիսը միայն անվանական՝ «ի հոգեւորս» էր համարվում ենթակա Էջմիածնի կաթողիկոսությունից եւ հաճախ կոչվում էր «Սսի կաթողիկոսութիւն», «Կաթողիկոսութիւն Տանն Կիլիկիոյ», «Կաթողիկոսութիւն

---

[1]* *Ստացվել է՝ 15.06.2025, գրախոսվել է՝ 30.06.2025։*

Էլ. հասցե՝ vahag0107@gmail.com: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 25YR-6A031 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

[2] *Տե՛ս* С. Чичуров, А. Панченко и др., Антиохийская Православная Церковь (Антиохийский Патриархат), Православная энциклопедия, Москва, 2001, *էջ 501։*

Փոքր Հայոց», «Կիլիկիոյ Աթոռ», «Կիլիկիոյ Հայրապետական Աթոռ», «Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն», «Կիլիկիայի Հայրապետարան», «Հայրապետութիւն Մեծին Կիլիկիոյ», «Եպիսկոպոսապետութիւն Տանն Կիլիկիոյ», «Անթիլիասի կաթողիկոսություն» եւ այլն։ Սսի կաթողիկոսները հատուկ օծում էին ստանում՝ իրենց իրավունք վերապահելով եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու եւ մյուռոն օրհնելու[3]։ Ժամանակի ընթացքում կիլիկեցիները կարողացան պահպանել Հայ Եկեղեցու դարավոր ավանդույթները՝ այդ առումով նպաստելով աթոռի ինքնուրույնությանն ու անկախացմանը[4]։ Երուխանը նշում է, որ իրոք հինգ դարից ավելի Հայոց կաթողիկոսները եւ մասնավորապես Սսի կաթողիկոսությունը եւ Կ. Պոլսի հայ պատրիարքներն «իրենց վրայ մարմնացուցին կրօնականին չափ քաղաքական հանգամանք մը, որ արդէն իրերուն, կացութեան, դէպքերուն ուղղակի եւ շատ բնական հետեւութիւնն էր»[5]։

1441 թ.՝ Գրիգոր Թ. Մուսաբեկյանից սկսած մինչեւ XIX դ. վերջը՝ մինչեւ Մկրտիչ Քեյֆսիզյան Մարաշցին, Սիսում շարունակեց հաջորդաբար աթոռակալել 44 կաթողիկոս, որոնցից միայն մի քանիսն են արժանի հիշատակության իրենց հանրօգուտ գործերով[6]։ Դրանցից մեկը Կարապետ կաթողիկոսն էր (1446–1478), որը խառնաշփոթ ԺԵ. դ. վերակառուցեց բազմաթիվ եկեղեցիներ եւ ամրապնդեց իր աթոռը[7]։

Թեեւ ԺԶ. դ. սկզբին սուլթան Սուլեյման Ա.-ն (1520–1560) գրավեց եւ Օսմանյան կայսրության նահանգի վերածեց Կիլիկիան, այդուհանդերձ՝ ԺԶ.–ԺԷ. դդ. Կիլիկիայի տարածքը եւ մասնավորապես Սսի կաթողիկոսարանը ենթարկվեցին տարբեր ցեղերի եւ 1598 թ. սկիզբ առած ջալալիների ասպատակություններին[8]։ Այդ է եղել պատճառը, որ Կիլիկիո կաթողի-

---

[3] Մ. Եպս. Օրմանեան, *Աթոռ Հայաստանեայց, Վաղարշապատ, 1886≈Ռիվլէ, էջմիածին, 1972, էջ 75։*

[4] *Այս շրջանի Հայ Եկեղեցու պատմության մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս* Ա. Հովհաննիսյան, *Հայոց Եկեղեցին Կիլիկյան շրջանում, Երեւան, 2018, էջ 142–182։*

[5] Ե. Սրմաքէշեանլեան (Երուխան), *Փոքր Ասիոյ մէջէն. նորավէպեր-յօդուածներ, Իսթանպուլ, 2015, էջ 108։*

[6] *Կիլիկիայի մինչեւ Ի. դարասկզբի պատմության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս* Մ. Եպս. Իզմիրլեան, *Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Սիս ու Աղթամար, Ս. էջմիածին, 2008, էջ 147–169, 275–405։ Կաթողիկոսների ցանկը տե՛ս հավելված 2–5։*

[7] *Տե՛ս Կիլիկիա. փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, Պետերբուրգ, 1896, էջ 141։*

[8] *Տե՛ս* Զուլալեան Մ.Կ., *Ջալալիների շարժումը եւ հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI–XVII դարեր),Երեւան, 1966, էջ 144–145։*

կոսները, սկսած Հովհաննես Բ. Թլկուրանցուց (1489–1525), կաթողիկոսության երկրորդ աթոռանիստ են դարձրել Հալեպը, Ադանան, իսկ երբեմն էլ դարձել են թափառական[9]։

Իր ավանդապահությամբ եւ կաթոլիկության բոլոր դրսեւորումների դեմ մշտական եւ ժխտողական վերաբերմունքով առանձնացել է հատկապես 1734 թ. կաթողիկոսական գահն ստանձնած Աջապահյան (Աջպանյան) տոհմը[10], որին հաջողվել է վերջ տալ աթոռակալական կռիվներին։ Ղուկաս Ա. Աջապահյան, Միքայել Ա. Աջապահյան եւ Կիրակոս Ա. Աջապահյան կաթողիկոսներն զբաղվել են շինարարական, թեմական, վարչական եւ հոգեւոր-մշակութային հարցերով, իսկ Ղուկաս Ա. Աջապահյանն ամբողջությամբ վերանորոգել է հին կաթողիկոսարանը, Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին եւ միաբանական սենյակները[11]։

Հատկապես գործունյա կաթողիկոս էր Կիրակոս Ա.-ն, որը 1810 թ. կաթողիկոսարանը տեղափոխեց Սսի արքունի պալատի տարածք եւ տեղանքի դարիվերության պատճառով այն եռանկյունաձեւ պարսպապատեց, հարկ-հարկ կառուցապատեց վեհարանը՝ այդ թվում կաթողիկոսի կացա-

---

[9] *Այդ մասին տե՛ս* Բաբգեն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոց, *Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս–Լիբանան, 1939, էջ 97–108։*

[10] *Աջապահյանները հայ նշանավոր գերդաստան էին Կիլիկիայում, որոնց մասին տեղեկություններ են հիշատակվում ԺԳ. դարից սկսած։ Նրանք հայտնի էին որպես Գրիգոր Լուսավորչի, Սեղբեստրոսի, Նիկողայոս Սքանչելագործի եւ Պարսամ Ճգնավորի արծաթյա աջերի ժառանգական պահապաններ։ Այդ սրբությունները համարվում էին կաթողիկոսական աստիճանի խորհրդանիշներ, դրանց զորությամբ տրվում էին օրհնություններ, կատարվում էին օծումները։ Այստեղից է առաջացել տոհմի անվանումը։ Աջապահյաններն ունեցել են ճյուղավորումներ, որոնցից առավել նշանավոր էր Սսի ճյուղը, որի ներկայացուցիչները ԺԸ.–ԺԹ. դդ. ժառանգաբար նստել են Կիլիկիայի կաթողիկոսական գահին հետեւյալ հաջորդականությամբ. Ղուկաս Ա. Աջապահյան (Աջպահ, Աջպան, Սսեցի) (1731/33–1737), Միքայել Ա. Աջապահյան (Սսեցի) (1737–1758), Գաբրիել Ա. Աջապահյան (Սսեցի) (1758–1770), Եփրեմ Ա. Աջապահյան (Սսեցի) (1771–1784), Եղիազար (1772 անվավեր), Թեոդորոս Ա. Աջապահյան (Սսեցի, այլ ցանկերում՝ Թորոս Գ. Սսեցի Աջապահյան) (1784–1796), Կիրակոս Ա. Աջապահյան (Սսեցի, Մեծն, Մեծագործ) (1797–1822), Եփրեմ Բ. Աջապահյան (Սսեցի, Տեր-Մանվելյան) (1823–1831/1833), Միքայել Բ. Աջապահյան (Սսեցի, Ղուկասյան) (1832/33–1855), Կիրակոս Բ. Աջապահյան (Սսեցի) (1855–1865/1866)։ Թուրքական իշխանությունների գործադրած բռնությունների հետեւանքով Աջապահյանները ԺԹ. դ. վերջին դուրս մղվեցին ասպարեզից։ Այժմ նրանց շառավիղներն ապրում են Հայաստանի Հանրապետությունում եւ Սփյուռքում (ԱՄՆ, Արգենտինա, Լիբանան), տե՛ս* Ղ. Ալիշան, *Սիսուան. համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, Ռիվե–1885, էջ 219–221, նաեւ* Բաբգեն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոց, *նշ. աշխ., էջ 1329–1342։*

[11] *Տե՛ս Կիլիկիա. փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, էջ 143։*

բանը եւ վերնատունը[12]։ Նա նաեւ կաթողիկոսարանի հարեւանությամբ տնկեց մի գեղեցիկ պարտեզ, վերանորոգեց արքունական պալատի մերձակա Ս. Սոփիայի եկեղեցին, որն անվանափոխվեց եւ կոչվեց Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով[13]։ Աջապահյանների վերջին ներկայացուցիչը Կիրակոս Գ.-ն էր[14]։

Կիլիկիո կաթողիկոսության համեմատական հանգիստ վիճակը խաթարվեց ԺԹ. դ. առաջին կեսին չափան-օղլու եւ ղոզան-օղլու ցեղերի ասպատակությունների պատճառով, որոնք երկիրը եւ կաթողիկոսությունը դատապարտեցին քայքայման։ Այս առիթով Մ. Աղազարյանը նկատում է. «Կիլիկեան աթոռը իր կենսունակութիւնը ո՛չ թէ այսօր, այլ շատ կանուխէն կորսնցուցած էր, երբ Սսոյ մայրավանքը դադրած էր կրթական եւ եկեղեցական վառարան մը ըլլալէ, եւ երբ մանավանդ՝ Բողոքական եւ Կաթոլիկ կղերներու տարած յաջողութեան դէմ, ան կը մընար միշտ չէզոք եւ պարտեալ»[15]։

Երբ 1865 թ. Կիրակոս Գ.-ն հրաժարվեց գահից, 1871 թ. Կիլիկիան առաջին անգամ ունեցավ «սահմանադրական» կաթողիկոս ընտրելու հնարավորություն, այն է՝ կաթողիկոսական ընտրությունը կատարել արեւմտահայերի 1863 թ. Ազգային սահմանադրության դրույթներով։ Մկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքության օրոք Ազգային ժողովը Սսի կաթողիկոս ընտրեց մարաշցի Մկրտիչ Քեյֆսիզյանին, որի 25-ամյա կաթողիկոսությունն ի վերջո անցավ ապարդյուն եւ Սսի աթոռը կամաց-կամաց բռնեց քայ-

---

[12] Կաթողիկոսարանի վերանորոգումը եւ պարսպապատումը կասկածներ հարուցեցին Կիրակոս Ա-ի նկատմամբ եւ նրան ամբաստանեցին որպես զեյթունցիներին համախոհ եւ ապստամբական տրամադրություններ սերմանող անձնավորության։ Արդյունքում, նրան ձերբակալեցին եւ տարան Կ. Պոլիս, սակայն որոշ ազդեցիկ հայերի միջոցով նա ազատ արձակվեց, իսկ 1819 թ. հրաժարվեց իր աթոռից։ Սակայն դրանով ամեն ինչ չավարտվեց։ 1822 թ. ապստամբած Քոզան-օղլին նրան թունավորեց եւ սպանեց։ Կիրակոս Ա.-ին թաղեցին իր կառուցած եկեղեցում։ Պատմում են, որ երբ եգիպտացի Իբրահիմ փաշան այցելում է կաթողիկոսարանի եկեղեցի եւ ցանկություն հայտնում տեսնելու հիմնարկողի գերեզմանը, նա բացականչում է. «Ո՜վ Անատոլիայի առիւծ, երանի՜ թէ ապրէիր այսօր, երբ Արաբիստանի առիւծը, կարիք ունի քեզ նման մեծախորհուրդ մի անձի»։ Տե՛ս Կիլիկիա. փոքր աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, էջ 142։

[13] Տե՛ս Կիլիկիա. փոքր աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, էջ 142։

[14] Իր մասին տե՛ս ԲԱԲԳԵՆ Ա. ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, *նշ. աշխ., էջ 693–768։*

[15] Մ. ԱՂԱԶԱՐՅԱՆ, *Դէպի անհայրենիք պետութիւն Սիսի վերջին աթոռակալը եւ իր մեղապարտ գաւառականը, Լիբանանահայ գաւառականի ընտրութեանց առթիւ, Պէյրութ, 1926, էջ 26։*

քայման ուղին[16]։ Բանն այն էր, որ կաթողիկոսը, որը վարդապետ էր ձեռնադրվել Երուսաղեմում, իսկ եպիսկոպոս՝ Էջմիածնում, միշտ վարում էր աստանդական կյանք՝ գտնվելով մերթ Այնթապում, մերթ՝ Հալեպում, բայց ավելի շատ Մարաշի մոտ գտնվող Քերխան գյուղի ամառանոցում։

Լինելով ժամանակի ոգին ճանաչող, ազգային-կրոնական իրավունքները պաշտպանող նախանձախնդիր քարոզիչ-հոգեւորականներից մեկը, նա Այնթապում բացեց «Կիլիկիոյ գիշերօթիկ վարժարան», իսկ Մարաշում՝ «Ժառանգաւորաց դպրոց»։ Միաժամանակ, նա ցանկացավ Կիլիկիայի դպրոցական գործը դնել նոր սկզբունքների վրա։ Սակայն եռանդուն աջակիցների եւ համախոհների պակասը, նյութական սուղ վիճակը, ինչպես նաեւ 1880 թ. մեծ աղմուկ հանած Սսի կաթողիկոսության եւ Կ. Պոլսի պատրիարքության հարաբերությունների կարգավորման ձախողումն իրենց ազդեցությունը թողեցին կաթողիկոսի անփառունակ գործունեության վրա[17]։ Այդ է պատճառը, որ Գեւորգ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն այդ շրջանի Սսի աթոռը որակել է որպես «հեստեալ եւ հերձուածող»[18], սակայն փոքր-ինչ ավելի ուշ Մատթեոս կաթողիկոս Իզմիրլյանը վերացրեց այդ բանադրանքը[19]։

Մկրտիչ Քեյֆսիզյանի մահից հետո արեւմտահայերի Ազգային ժողովը Կ. Պոլսում կաթողիկոս ընտրեց Գրիգորիս արք. Ալյաթճյանին, որի ընտրությունը սակայն Օսմանյան կայսրությունը չհաստատեց, ինչի պատճառով էլ Սսի Կաթողիկոսական աթոռը թափուր մնաց մինչեւ 1898 թ.[20]։

ԺԹ. վերջին եւ Ի. դ. սկզբին Սսի կաթողիկոսարանը (հյուրանոց, խոհանոց, լողարան, պարտեզ, ագարակ) կիսակործան եւ աղետալի վիճակում էր եւ թափառաշրջիկ վրանաբնակների մի լքված բնակարան էր հիշեցնում։ Ինչպես ժամանակակիցներն էին վկայում՝ «շրջապարսպի մէջ փակուած ահագին տարածութեան վրայ մի խուց անգամ չկայ հիւր ըն-

---

[16] Տե՛ս Հանրագիտակ բառարան բաղկացած երկու հատորից, հտ. I, Ա–Ն, կազմեց Համբարձում Առաքելյան, Թիֆլիս, 1915, էջ 1217։

[17] Տե՛ս Կիլիկիա. փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, էջ 143–144։

[18] Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԱ. (11-րդ), Գեւորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1866–1882), փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմեց Սանդրօ Բեհբուդեանը, Երեւան, 2004, էջ 393–395, 409–411։

[19] Տե՛ս ԲԱԲԳԵՆ Ա. ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, նշ. աշխ., էջ 760–763։

[20] Տե՛ս Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատմության լույսի տակ (պատմական համառոտ ակնարկ), առանձնատիպ «Էջմիածին» ամսագրի (1959 թ., թիվ Ը., Թ., Ժ., ԺԱ., ԺԲ. եւ 1960 թ., թիվ Բ., Գ.), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1960, էջ 25։

դունելու համար, եւ վանքի պահապան մի քանի կրօնաւորներ ողորմելի սենեակների մէջ ողորմելի կեանք են վարում՝ լաւագոյն օրերի յուսով»[21]։

Սսի միակ շինությունը Կիլիկիո կաթողիկոսարանն էր, որի շնորհիվ քաղաքը գաղափարական խորհուրդ էր ստանում իբրեւ հայկական շնչի նշանակ։ Կաթողիկոսարանի տարածքում սսեցի հայերի խիստ ողբալի վիճակում աչքի էր զարնում Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու գեղեցիկ ճարտարապետությունը, որը մի փոքր վնասվել էր ԺԹ. դ. երկրաշարժից։ Եկեղեցու գլխաւոր զարդը՝ Կիլիկիո կաթողիկոսի մարմարե գահն էր, որը պատրաստել էին Պոլսո սսեցի արհեստաւորները[22]։

Եկեղեցու թանգարանում (որի բանալին պահվում էր Մարաշի Քերխան կաթողիկոսական ամառանոցում) էին պահվում Գր. Լուսաւորչի, Սեղբեստրոսի[23], Նիկողայոս Սքանչելագործի[24] եւ Պարսամ Ճգնաւորի[25] աջերը, արծաթյա ոսկեզօծ տապանակը, մյուռոնի պղնձե կաթսան, որը պոլսահայ Տյուզյանց տոհմի նվերն էր, ոսկեհուռ խաչերով եւ պատկերներով մի եմիփորոն, որը պատրաստվել էր Հալեպում 1234 թ. եւ Հռոմկլայից Սիս տեղափոխվել Հակոբ Ա. Գիտնական Սսեցի կաթողիկոսի համար, Լեւոն Ե.-ին եւ Կոստանդին Դ.-ին պատկանող երկու արծաթապատ ավետարաններ[26]։ Ըստ Ֆրանսիացի ճանապարհորդ եւ գիտնական Վիկտոր Լանգլուայի՝ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ աջ ձեռքն ամենաթանկ ու կարեւոր մասունքն էր, որ պահվում էր վանքում եւ դրված էր դրվագազարդ ձեռքի մեջ, վրան ուներ զմրուխտե մի քար եւ երեւում էին ոսկեզօծ լինելու հետքերը[27]։

Եկեղեցուց հետո կաթողիկոսարանի տարածքում հետաքրքրություն էր ներկայացնում նաեւ «Քեօշկ»-ի՝ ապարանքի նման կանգնած, գունավոր նկարներով եւ արեւելյան ճաշակով զարդարված վեհարանը

---

[21] *Կիլիկիա. փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, էջ 145–146։*

[22] *Ըստ ոմանց՝ հայրապետական աթոռը նվիրել էր Ռուսաստանի Նիկոլայ I (1825–1855) կայսրը։ Տե՛ս* Մ. Քէլէշեան, *Սիս-Մատեան. պատմական, բանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ, Պէյրութ, 1949, էջ 166։*

[23] *Սեղբեստրոսը (314–335 թթ.) Հռոմի 33-րդ պապն է, որն ընդհանրական եկեղեցու տոնելի սուրբ է։*

[24] *Նիկողայոս Սքանչելագործը Զմյուռնիայի Դ. դարի հույն պատրիարքն էր եւ ընդհանրական եկեղեցու ամենասիրված սրբերից մեկը։*

[25] *Պարսամ Ճգնաւորը կամ Բարսիմեոս եպիսկոպոս Եդեսիացին ապրել է Բ. դարում։*

[26] *Տե՛ս Կիլիկիա. փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, էջ 146–147։*

[27] *Տե՛ս* Ա. Դուլուխանյան, *Եւրոպացի հայագետներ, III, Վիկտոր Լանգլուան հայագետ, Երեւան, 2003, էջ 61։*

(կաթողիկոսի նախագահությամբ գումարվող թեմական ժողովների դահլիճը) եւ նրա հանդիսարանը։

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացրել Կիլիկիո կաթողիկոսների դրոշները եւ զինանշանները, որոնք հիմնականում կազմված են եղել Ս. Գրիգոր Լուսավորչին խորհրդանշող երկգլխանի արծվից եւ Կաթողիկե Ս. Խաչի տարրերից։ Ըստ Մեծի Տանն Կիլիկիո Անթիլիասի կաթողիկոսարանում պահվող կաթողիկոսական հին աթոռի վրա պահպանված քանդակազարդ զինանշանի՝ արծվի մագիլները նման են եղել մարդու ձեռքերի, որոնցից աջով նա բռնել է ուղիղ մի գավազան, իսկ ձախ ափի մեջ դրված է եղել խաչանիշ «ոսկե խնձոր» գունդը[28]։

Վանքը գոյատեւում էր «պտղի», այլ տուրքերի եւ օսմանյան կառավարության կողմից ամեն ամիս հատկացվող 35 ոսկի նպաստի հաշվին։ Բայց, ինչպես ժամանակակիցն է նշում՝ «Ուր են գնում այդ տուրքերն ու նուէրները յօգուտ վանքի՝ ոչ ոք չի կարողանում գիտենալ...»[29]։

Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսությունն ուներ 86 եկեղեցական կալվածքներ՝ Սիսում, Ադանայում, Մարաշում եւ Ջիհանում՝ 1 318 780 քառ. մ. ընդհանուր տարածքով եւ 184 435 օսմանյան ոսկի արժողությամբ[30]։

1894 թ. նոյեմբերի 9-ին Սսի կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. (Մարաշցի) Քեյֆսիզյանի մահից հետո, որը կաթողիկոս էր ընտրվել 1871 թ. Մկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքության օրոք եւ աթոռակալել էր 23 տարի, Կիլիկիո հայրապետական աթոռը շուրջ ութ տարի՝ 1894–1902 թթ. մնաց թափուր, որ առիթ դարձավ զանազան վեճերի ու ոչ օրինական ձեռնադրությունների։ Քեյֆսիզյանը մահացավ մի այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ նոր-նոր թափ էին առնում աբդուլհամիդյան կոտորածները։ Օգտագործելով ստեղծված հոգեւոր ժամանակավոր անիշխանությունը՝ օսմանյան կառավարությունը խորացնելով հայ ազգային եւ հոգեւոր գործիչների

---

[28] *Զինանշանը գործածվել է մինչեւ 1292 թ. Եգիպտոսի սուլթանության զորքերի կողմից կաթողիկոսանիստ Հռոմկլա բերդի գրավումը։ Դրա մի նմուշ մինչ օրս պահպանվել է Ռումկալե (Հռոմկլա) բերդի արեւելյան ճակատի պարսպի կենտրոնական աշտարակի վրա։ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս* Մ. ՃԵՒԱՀԻՐՃՅԱՆ, *Ամենայն հայոց կաթողիկոսի զինանշանը Հռոմկլա բերդում, «Պայքար», 1997 թ., թիվ 2, էջ 36։*

[29] *Կիլիկիա. փորձ աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, էջ 148։*

[30] *Տե՛ս Ատանայի հայոց պատմութիւն. պատմագրական, եղեռնագրական, ազատագրական, մշակութային, ազգագրական, վաւերագրական, ժամանակագրական, խմբագրեց՝ Բիւզանդ Եղիայեան, Անթիլիա-Լիբանան, 1970, էջ 880։ Այս հարցերի մասին ավելի մանրամասն հմմտ.* Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, *Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսությունը 1902–1921 թթ. ազգային-քաղաքական գործընթացների համատեքստում, Երեւան, 2023, էջ 19–28։*

միջեւ առկա տարաձայնությունները, որոշեց միջամտել կաթողիկոսական ընտրություններին եւ առաջադրել իր թեկնածուին։

Կիլիկիո կաթողիկոսի ընտրություններն առավել հրամայական դարձան 1890-ական թվականների բուն կոտորածների շրջանում, երբ կարիք զգացվեց հոգեւոր-եկեղեցական միասնության, առանց որի հնարավոր չէր դիմակայել ահագնացող սարսափներին։ Մկրտիչ Խրիմյանը ելքը տեսնում էր Կիլիկիայում, անգամ ոչ լավագույն կաթողիկոսի ընտրության մեջ[31]։

Մ. Քեյֆսիզյանի մահվանից շուրջ հինգ ամիս անց բարձրանում է հաջորդ կաթողիկոսի ընտրության հարցը, որի կազմակերպման եւ անցկացման աշխատանքների համակարգումը 1895 թ. մարտի 30-ին վստահվում է Գրիգորիս եպիսկոպոս Հովհաննիսյանին, որն էլ ապրիլի 12-ին մեկնում է Ադանա։ Նախապատրաստական աշխատանքներ կատարելուց հետո նա մայիսի 24-ին ներկայացնում է քվեարկության արդյունքում ընտրված հինգ թեկնածուների անվանական ցուցակը, որը պետք է հաստատեին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանն ու Ազգային ընդհանուր ժողովը, եւ ըստ այդմ Կենտրոնական խառն ժողովը պետք է ընտրեր Կիլիկիո ապագա կաթողիկոսին։ Սակայն սպասվածին հակառակ Կենտրոնական խառն ժողովը, միտում ունենալով իր թեկնածուին դարձնելու կաթողիկոս, մայիսի 30-ին կազմում եւ ներկայացնում է թեկնածուների նոր ցուցակ, որտեղ չկային Ընդհանուր ժողովի առաջադրած թեկնածուները։ Ի վերջո, 1895 թ. հունիսի 7-ին ընտրությունների արդյունքում հավաքելով 16 քվե՝ նոր կաթողիկոս է ընտրվում Գրիգոր եպիսկոպոս Ալյաթճյանը։ Սսի մի շարք բարձրաստիճան հոգեւորականներ՝ այդ թվում Նիկողայոս եպիսկոպոս Դավթյանը (Ֆռնուզի առաջնորդ), Հովհաննես եպիսկոպոս Գազանճյանը, Աբրահամ եպիսկոպոս Մամիկոնյանը (Ադանայի առաջնորդ) եւ Կ. Պոլսի Կիրակոս վարդապետ Կյոքճյանը, չհամաձայնելով ընտրության արդյունքներին, հունիսի 14-ին բողոքագիր են ներկայացնում թուրքական կառավարությանը, պատճառաբանելով, որ կաթողիկոսական ընտրությունը կատարվել է Սսի Կաթողիկոսական աթոռի ընտրական կանոններին հակառակ[32], ինչն էլ հետագայում հիմք է հանդիսանում, որ թուրքական կառավարությունը ընտրությունների արդյունքները բո-

---

[31] *ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1820, թ. 1։*

[32] *Տե՛ս* Մ. Քելէշեան, *նշ. աշխ., էջ 261։*

ղոքարկի[33]։ Ծավալված հետագա պայքարի արդյունքը լինում է այն, որ Կիլիկիո աթոռը միաժամանակ ունենում է երկու կաթողիկոս։

Չնայած վերոգրյալի առնչությամբ թուրքական կառավարությունը Կ. Պոլսի պատրիարքարանից բացատրություն է պահանջում, սակայն խառն ժողովը՝ ի դեմս Կիրակոս եպս. Բեքմեզճյանի, Կիրակոս եպս. Քեչեճյանի (Զեյթունի առաջնորդ) եւ Մկրտիչ եպս. Վեհապետյանի, օգտվելով Ընդհանուր ժողովի բացակայությունից, վավերական է համարում ընտրության արդյունքները եւ դրանք հաստատում 1895 թ. հունիսի 16-ին։

Սակայն ընդդիմադիր երեք եպիսկոպոսները շարունակում են իրենց բողոքը։ Նրանք Նազիմ փաշայի թելադրանքով եւ Կ. Պոլսի Կիրակոս վրդ. Կյոքճյանի ուղեկցությամբ հասնելով Սիս, 1895 թ. հուլիսի 18-ին «Խաչ Օտայի» մեջ Հովհաննես Գազանճյան եպիսկոպոսին գաղտնի օծում են որպես Կիլիկիո կաթողիկոս[34], ինչն անասելի դժգոհություն է առաջ բերում ժողովրդի շրջանում։ Այդ մասին Մ. Քելեշյանը նշում է. «Շանթահարիչ տպաւորութիւն մըրաւ այս անկոչ հիւրերու անախորժ ներկայութիւնը՝ Սիսի կրօնասէր եւ հայրենական աւանդութեանց նախանձախնդիր ժողովուրդին վրայ, որոնք զայրացած... զէնքերով եւ բիրերով զինուած խոնուեցան վանքին բակը եւ սպառնալիքներ տեղացին ապօրէն օծման մեղսակիցներուն դէմ. ասոնք ամբողջ գիշերը սպասեցին հոն՝ ոտնակոխ ընել չտալու համար դարաւոր աթոռի իրաւունքները...»[35]։

Կ. Պոլսի Ազգային Կենտրոնական վարչությունը, իմանալով կատարվածի մասին, հուլիսի 19-ին անվավեր է համարում Հովհաննես եպիսկոպոս Գազանճյանի ընտրությունը։ Սակայն այն հետ չի կանգնեցնում վերջինիս՝ որպես նորընծա կաթողիկոսի[36]։ Իր հերթին թուրքական իշխանությունները վերջնականապես մերժում եւ չեն վավերացնում Գ. Ալյաթճյանի կաթողիկոսական ընտրությունը։

Գ. Ալյաթճյանից հետո շուրջ երկու տարի վիճակը մնում է լարված, քանի որ Աբդուլ Համիդ Բ. սուլթանն ամենագործուն միջամտությունն էր հանդես բերում ընտրություններին։ Ռ. Գասպարյանն իրավացիորեն

---

[33] *Տե՛ս Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատմության լույսի տակ (պատմական համառոտ ակնարկ), առանձնատիպ «Էջմիածին» ամսագրի (1959 թ., թիվ Ը., Թ., Ժ., ԺԱ., ԺԲ. եւ 1960, թիվ Բ., Գ.), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1960 թ., էջ 25։*

[34] *Տե՛ս* ԲԱՐԳԷՆ Ա. ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, *նշ. աշխ., էջ 775։*

[35] Մ. ՔԷԼԷՇԵԱՆ, *նշ. աշխ., էջ 230։*

[36] *Տե՛ս* ԲԱՐԳԷՆ Ա. ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, *նշ. աշխ., էջ 776։*

նշում է, որ ընտրությունների ձգձգմամբ սուլթանը ցանկանում էր Կիլիկիո կաթողիկոսությունն անկախ ճանաչել եւ այն դուրս բերել Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ենթակայությունից[37]։ Այդ մասին մենք իմանում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին հղված Մ. Օրմանյանի նամակից. «Այստեղ հարկ է ուշադրութիւն դարձնել կառավարութեան ընդհանուր դիմումին վրայ, որ է Պատրիարքութեան ազդեցութիւնը նուազեցնել եւ այս նպատակին հասնել Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը առանձին պատրիարքութեան վերածելով, Թուրքիոյ հայութիւնն երկփեղկելով եւ մայր թեմերից անջատելով, ընդհանուր հայութիւնը ջլատել եւ իւր մասը աւելի կղզիացեալ եւ աւելի նկուն կազմել»[38]։ Ընտրությունները թույլատրելու համար Բ. Դուռն առաջ էր քաշում հետեւյալ պահանջները. ա) Սսի կաթողիկոսությունն անկախ ճանաչել Կ. Պոլսի պատրիարքարանից, բ) բացառել Կ. Պոլսի պատրիարքության մասնակցությունը եւ միջամտությունը ընտրություններին, գ) կաթողիկոս ընտրել Կիլիկիո թեմի եպիսկոպոսներից մեկին, դ) թեկնածուների ցուցակը նախօրոք ներկայացնել իր հաստատմանը։

Իր նպատակին հասնելու համար 1897 թ. մարտին թուրքական կառավարությունը Կ. Պոլսի պատրիարքի ազդու միջամտությամբ Հ. Գազանճյանին աքսորում է Բեյրութ, որով պատրիարքությունն ու կենտրոնական վարչությունը «դժվարին կացության մը առջեւ գտաւ ինքզինքը»[39]։ Կաթողիկոսական տեղապահ է նշանակվում Կիրակոս եպս. Քեչեճյանը, որն իր հրահանգներն անմիջականորեն ստանում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանից։

Մտահոգվելով առկա խնդիրներով եւ կարեւորելով Սսի Կաթողիկոսական աթոռին նոր կաթողիկոս ունենալու անհրաժեշտությունը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը 1899 թ. փետրվարի 12-ին Հարություն փաշա Տատյանին ուղղված իր մասնավոր նամակում խնդրում էր կազմակերպել Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռի ընտրությունները եւ աշխատել Աթոռը պահել երկար ժամանակ[40]։

---

[37] Ռ. Գասպարեան, *Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին*, Երեւան, 1999, էջ 7, նաեւ նույնի *Կիլիկիո կաթողիկոսական ընտրությունների հարցի շուրջ, Հոդվածների եւ հրապարակումների ժողովածու*, Երեւան, 2013, էջ 160։

[38] ՀԱԱ, ֆ.57, ց.1, գ.355, թ.3, նաեւ ֆ.57, ց.2, գ.1821, թ.2։

[39] Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատմության լույսի տակ (պատմական համառոտ ակնարկ), առանձնատիպ «Էջմիածին» ամսագրի, էջ 25։

[40] Տե՛ս Մ. Քէլէշեան, նշ. աշխ., էջ 261։

Այդուհանդերձ՝ Սսի կաթողիկոսական աթոռի շուրջ առաջացած խնդիրներն իրենց լուծումն ստանում են միայն 1899 թ. օգոստոսի 15-ին Գ. Ալյաթճյանի վախճանով։ Այս անգամ նոր ընտրություններ անցկացնելու համար՝ որպես պատրիարքարանի եւ կենտրոնի պատվիրակ, որոշվում է Սիս ուղարկել Երուսաղեմի վանքի լուսարարապետ Սահակ արքեպիսկոպոս Խապայանին։ Միաժամանակ 1900 թ. հունվարի 22-ին Արդարության եւ կրոնի նախարարությունից Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին հայտնում են, որ Բ. Դուռն ընտրությունների կազմակերպման ընթացքին հետեւելու համար Ադանա է ուղարկելու կառավարության ներկայացուցիչ Կրոնի տեսչության պետի օգնական Բեհա բեյին։

1900 թ. փետրվարի սկզբին Ս. Խապայանը հասնում է Ադանա եւ նոր ժողով գումարելու համար անց է կացնում նախապատրաստական աշխատանքներ։ Սակայն ժամանելով Ադանա՝ Բեհա բեյը նահանգապետ Պահրի փաշայի[41] օգնությամբ մեկուսացնում է Սահակ եպս. Խապայանին։ Փետրվարի 14-ին Ադանայի կուսակալը եւ Կրոնի տեսչության պետի օգնականը հրամայում են կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս եպիսկոպոս Բեքմեճյանի նախագահությամբ գումարել ընտրական ժողով եւ մարտի 10-ին անցկացնել ընտրություններ[42]։ Տեղապահը հրավիրագրեր է ուղարկում ընտրողներին, եւ որոշվում է ժողով հրավիրել մարտի 10-ին։ Սակայն այս անգամ էլ նոր վեճեր են բռնկվում, եւ կրկին ընտրության հարցը ձախողվում է։ Մարտի 8-ին Մ. արք. Օրմանյան պատրիարքը պաշտոնապես հայտարարում է, որ ինքն ամբողջ արեւմտահայոց պատրիարքն է եւ չի կարող հանդուրժել, որ Կիլիկիայի կաթողիկոսն ընտրվի առանց պատրիարքարանի անմիջական հսկողության[43], որով էլ խափանվում են ընտրությունները։ Ս. Խապայան սրբազանն ինն ամիս Կիլիկիայում մնալուց հետո՝ 1900 թ. Նոյեմբերին, ձեռնունայն հետ է վերադառնում Երուսաղեմ։

Կիլիկիո կաթողիկոսի ընտրություններն առավել հրամայական դարձան 1890-ական թվականների աբդուլհամիդյան կոտորածների շրջանում, երբ կարիք զգացվեց հոգեւոր-եկեղեցական միասնության, առանց որի

---

[41] *Պահրի փաշան ծագումով քուրդ էր, անուս, բայց շատ սրամիտ։ Նա օրենքին կարեւորություն չէր տալիս, նրա «գործադրութիւնը գաւազանով» էր. տե՛ս Հայ Եղեռնը. իմ վկայութիւններս, թուրքերէն բնագրէն թարգմանեց Արշակ Ս. Շալճեան, Գահիրէ, 1925, էջ 36։*

[42] *Տե՛ս* АВПРИ, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1900, д. 27, л. 280:

[43] *Տե՛ս* Բարգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *նշ. աշխ., էջ 777։*

հնարաւոր չէր դիմակայել ահագնացող սարսափներին[44]։ Օգտագործելով Կաթողիկոսական աթոռի շուրջ ստեղծված ժամանակաւոր անիշխանությունը, օսմանյան կառավարությունը, խորացնելով հայ ազգային եւ հոգեւոր գործիչների միջեւ առկա տարաձայնությունները, որոշեց միջամտել կաթողիկոսական ընտրություններին եւ առաջադրել իր թեկնածուին։

Կ. Պոլսի պատրիարքությունը նորից քննարկում է Սսի կաթողիկոսի ընտրության հարցը եւ նորից Ս. Խապայան սրբազանին հրահանգվում է գնալ Ադանա՝ նոր ընտրություններ կազմակերպելու համար։ Իշխանությունները, անցանկալի համարելով Մ. արք. Օրմանյանի ընդվզումներն ընտրությունների առիթով, ցանկանում էին Կ. Պոլսի նոր պատրիարք դարձնել Մելիքսեդեկ սրբազանին, իսկ Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ նշանակել Աբրահամ եպիսկոպոսին եւ նրանց օգնությամբ ու տնօրինության ներքո իրականացնել Կիլիկիայի կաթողիկոսական նոր ընտրությունը[45]։ Գրաքննություն է հաստատվում նաեւ Սահակ Խապայանի նամակների նկատմամբ[46]։ Սակայն 1901 թ. նոյեմբերի 29-ին Ադանայում գումարվում է ընտրական ժողով, որտեղ կաթողիկոս է ընտրվում Գեւորգ եպիսկոպոս Երեցյանը, որն ընդամենը մի քանի ամիս աթոռակալելուց հետո դեկտեմբերի 13-ին անսպասելիորեն հրաժարական է ներկայացնում։

Այդ ընթացքում լրանում է Սահակ Բ.-ի՝ որպես պատվիրակի ժամկետը, եւ նա ստիպված է լինում վերադառնալ Երուսաղեմ։ Այս անգամ նրա փոխարեն ընտրությունների կազմակերպչական հարցերով զբաղվում է Բիլեջիկի առաջնորդ Մովսես եպս. Քյոմյուրճյանը, որը 1902 թ. սեպտեմբերի 5-ին հասնում է Ադանա եւ ձեռնամուխ լինում նոր ընտրությունների անցկացմանը[47]։ Հ. Ազգապետյանը նկատում է, որ «կիլիկեցիք բաղդ չունին. երրորդ անգամ ըլլալով ընտրութեան պիտի սկսին» եւ հույս հայտնում, որ նրանք կընտրեն «խղճամիտ, աշխատութենէ չքաշուող, գաւառէ գաւառ վազող ....պարտաճանաչ, անձնուէր եկեղեցական մը, եպիսկոպոս կամ վարդապետ»[48]։

---

[44] *Կիլիկիո կաթողիկոսական նոր ընտրությունների մասին տե՛ս* Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, *նշ. աշխ., էջ 54–65։*

[45] *Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԵ., Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1896–1908)», փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմող՝ Սանդրօ Բեհրուդեան, Երեւան, 2007, էջ 288–289։*

[46] *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 291։*

[47] *Տե՛ս* Մ. ՔԷԼԷՇԵԱՆ, *նշ. աշխ., էջ 263։*

[48] *«Բանասէր», Պարիս, 1902 թ. մարտ, թիւ 3, էջ 65։*

Սահակ եպիսկոպոսը Կ. Պոլսի Ազգային կրոնական ժողովի ատենապետ Վահրամ արք. Մանկունուն հասցեագրած 1902 թ. փետրվարի 14-ի նամակում ահազանգում էր եւ առաջարկում, որ 1901 թ. նոյեմբերի 29-ին անցկացված կաթողիկոսական ընտրությունների խախտումներից զերծ մնալու համար անհրաժեշտ էր Կիլիկիայի կաթողիկոսի նոր ընտրություններն անցկացնել միայն վիճակավոր պատգամավորների հրահանգի համաձայն եւ յուրաքանչյուր թեմից Ընդհանուր ժողովին մասնակից դարձնել թե՛ հոգեւոր եւ թե աշխարհիկ պատգամավորներին[49]։ Կաթողիկոսական թեկնածուների ընտրության օր նշանակվեց 1902 թ. սեպտեմբերի 29-ի կիրակին՝ Վարագա Ս. Խաչի տոնի օրը։ Ընտրական ժողովին ներկա էր 43 պատգամավոր, որոնցից 14-ն ուներ կրկնակի ձայնի իրավունք, որով քվեների թիվը հասավ 57-ի։ Արեւմտահայ 33 եպիսկոպոսներից առանձնացվեցին առավելագույն ձայն ստացած 15 թեկնածուները, իսկ նրանցից էլ առանձնացվեցին 6-ը, որոնց թվում էին՝ Տրդատ եպս. Պալյանը (Կեսարիայի առաջնորդ)՝ 44 ձայն, Ստեփան եպս. Հովակիմյանը (Նիկոմիդիայի առաջնորդ)՝ 42 ձայն, Բարդուղիմեոս արք. Զամչյանը (Բրուսիայի առաջնորդ)՝ 40 ձայն, Ներսես եպս. Արսլանյանը (Ռոդոսթոյի առաջնորդ)՝ 39 ձայն, Սահակ արք. Խապայանը (Երուսաղեմի վանքի լուսարարապետ)՝ 37 ձայն, եւ Մովսես եպս. Քյոմյուրճյանը (Բելեջիկի առաջնորդ)՝ 34 ձայն։ Հոկտեմբերի 2-ին Բ. Դուռը հաշվի առնելով առանձին մասնավոր հանգամանքներ՝ 6 թեկնածուներից հաստատեց միայն 3-ին՝ թողնելով Բարդուղիմեոս, Մովսես եւ Սահակ սրբազանների անունները։ Հոկտեմբերի 10-ին ինքնաբացարկ ներկայացրեց Բարդուղիմեոս արք., իսկ հոկտեմբերի 12-ին նաեւ Մովսես եպս., որն ավելի արժանավոր համարեց Սահակ արք. թեկնածությունը[50]։ 1902 թ հոկտեմբերի 12-ին՝ Թարգմանչաց տոնի օրը, Ադանայի Ս. Աստվածածին եկեղեցում գումարվում է Ընտրական ժողով՝ Վարչության եւ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության պատվիրակ Մովսես եպս. Քյոմյուրճյան եպիս-

---

[49] *Տե՛ս* Bibliothèque Nubar de l'UGAB, p. 000013։ *Կիլիկիայի թագավորության շրջանում Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը կատարում էր եպիսկոպոսաց ժողովը, իսկ արդյունքը վավերացվում էր Հայոց արքայի հրամանով։ Ընտրություններին երբեմն մասնակցում էին նաեւ վարդապետները եւ իշխանները, սակայն հասարակ ժողովուրդն ընտրական ձայնի իրավունք չուներ։ Տե՛ս* Վ. Հաց՝ունի, *Կաթողիկոսական ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն պատմութեան մէջ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1930, էջ 44։*

[50] *Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց 2, գ. 1821, թ. 74–76, նաեւ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԵ., Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1896–1908). փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, էջ 359–361։*

կոպոսի նախագահությամբ։ Ժողովի 62 պատվիրակները միաձայն Կիլիկիո հայոց կաթողիկոս են ընտրում 53-ամյա Սահակ եպիսկոպոս Խապայանին եւ այսպիսով վերջ դնում Կիլիկիո աթոռի տագնապին[51]։ Հետաքրքրական է,

[51] Սահակ Բ. կաթողիկոսը Կիլիկիո կաթողիկոսների մեջ ամենաերկար ապրած (1849–1939, 90 տարի) եւ ամենաերկար գահակալած (1902–1939, 37 տարի) կաթողիկոսն էր։ Նա ծնվել է 1849 թ. մարտի 25-ին Խարբերդ նահանգի Եղեգի գյուղում՝ Միհրան եւ Գոհար Խապայանների ընտանիքում։ Նրա ծննդյան՝ ավազանի անունը եղել է Գաբրիել (փաղաքշական ձեւով ծնողները նրան կոչում էին Գաբո)։ Նա դեռ փոքր հասակից բավականին եկեղեցասեր մանուկ էր, եւ ինչպես Բաբկեն Ա. Կյուլեսերյան կաթողիկոսն է նրա մասին նշում. «Առտուց իրիկուն գիւղի եկեղեցին կ'երթար, կը մասնակցէր ժամասացութեան»։ Տե՛ս ԲԱԲԳԷՆ Ա. ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *նշ. աշխ., էջ 816։ Եկեղեցասեր Գաբրիելն իր առաջին եկեղեցական աստիճանն ստանում է Սսի կաթողիկոսությունից ժամանած Հարություն եպիսկոպոս Աջապահյանի ձեռամբ, որը գալով Խարբերդ՝ հյուրընկալվում է ապագա կաթողիկոս Սահակ Խապայանենց տանը եւ հավանելով նրա երաժշտական ընդունակությունները եւ լրջմտությունը, Խարբերդի Ս. Հակոբ եկեղեցում նրան շնորհում է դպրության աստիճան։ 1867 թ., երբ Գաբրիելն արդեն 18 տարեկան երիտասարդ էր, ընդունվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Ժառանգավորաց վարժարանը եւ բարձր առաջադիմությամբ ավարտելով այն, իբրեւ սարկավագ 1869 թ. արժանանում է Եսայի պատրիարք Ուզունյանի ձեռնադրությանը։ Ուսումը կատարելագործելու նպատակով նրան շամգցի Մագսուտ Մագսուտյանի (հետագայում Ս. Հակոբ վանքի տեսուչ՝ հայր Ղեւոնդ վարդապետ) եւ թեքիրտաղցի Մելքոն Հակոբյանի (հետագայում հայր Վահան վարդապետ) հետ միասին գործուղում են Կ. Պոլսի Երուսաղեմատուն՝ Սիմոն վարդապետ Սեֆերյանի հարկի ներքո ուսանելու։ Երկու տարի անց՝ 1871 թ. նրանք հետ են վերադառնում Երուսաղեմ եւ նշանակվում Ժառանգավորաց վարժարանի ուսուցիչներ։ Գաբրիել սարկավագն այնքան լուրջ դիրք է ձեռք բերում միաբանների շրջանում, որ նրան վանական միջավայրը հատուկ հեգնանքով, կամ նախանձով անվանում է «եպիսկոպոսապատիւ Սարկաւագ». տե՛ս* ԲԱԲԳԷՆ Ա. ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *նշ. աշխ, էջ 825։ 1877 թ. հուլիսի 3-ին Երուսաղեմի ամենապատիվ Եսայի պատրիարք Ուզունյանը՝ Եսայի արքեպիսկոպոսը, նրան ձեռնադրում է վարդապետ՝ տալով Սահակ անունը։ Սահակ վարդապետ Խապայանը 1874–1881 թթ. վարել է «Սիոն» ամսագրի խմբագրի պարտականությունները, միաժամանակ Ժառանգավորաց վարժարանի համար կազմելով աշխարհագրության, տիեզերագրության, բնագիտության եւ Հին Կտակարանի պատմության առարկաներին վերաբերող արժեքավոր դասագրքեր։ Նրա գրչին են պատկանում նաեւ Երուսաղեմի սրբավայրերին եւ փիլիսոփայությանը նվիրված մի շարք աշխատություններ։ Տե՛ս* Ս., ԽԱՊԱՅԵԱՆ *Համառօտ աշխարհագրութիւն բնական, քաղաքական, ուսումնական, Յերուսաղէմ, 1874,* Ս. ԽԱՊԱՅԵԱՆ, *Նոր դասագիրք Տիեզերագրութեան, Յերուսաղէմ, 1884,* Ս. ԽԱՊԱՅԵԱՆ, *Բնական պատմութիւն, Յերուսաղէմ, 1888,* Ս. ԽԱՊԱՅԷՆՑ, *Պատմութիւն Հին Կտակարանի, Յերուսաղեմ,1879,* Ս. ԽԱՊԱՅԵԱՆ, *Բովանդակութիւն ազգային սեպհականութեանց ընկերովի իրաւանցարարողութեանց եւ սովորութեանց ի տնօրինական Ս. Տեղիս, Յերուսաղէմ,1880,* ՍԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ Մեսրոպ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, *Բաղդատութիւն տպագիր Սոկրատի եւ Երուսաղեմի ձեռագրի, Վաղարշապատ, 1897։ 1881 թ. Եսայի պատրիարքի հրահանգով նա գործուղվում է Կովկաս եւ Գեւորգ Դ. կաթողիկոսի հրամանով նշանակվում է Կովկասի նվիրակ։ Նա հինգ տարի շարունակ քարոզչական գործունեություն է ծավալում Արեւելյան Հայաստանում, 50 օր լինում է Շիրակի բոլոր գյուղերում։ Այդ մասին նա գրել է «Յիսուն օր ի Շիրակ», Անթիլիաս, 1937, աշխատությունը։*

Միաժամանակ նա կատարում է հանգանակություն, որի արդյունքում հավաքվում է մոտավորապես 6000 օսմ. ոսկի՝ Երուսաղեմի պարտքերը մարելու համար։ Ոչ միշտ էր, որ

որ Աբդուլ Համիդ Բ.-ն արգելել էր Կիլիկիայի Ազգային ընդհանուր ժողովի գումարումը, որի հետեւանքով ընտրությանը մասնակցում են ոչ թե 120, այլ 62 պատվիրակներ[52]։ Ընտրվում է մի կաթողիկոս, որը ժամանակակիցների բնութագրմամբ՝ «Աստծու խորագիտակ եւ նվիրված ծառան էր»[53]։ Վարչությունը օրինական համարելով ընտրական գործողությունները՝ հաստատում է Ս. Խապայանի ընտրության արդյունքները[54]։

1902 թ. դեկտեմբերի 9-ին հրապարակվում է ընտրությունների վավերականացման կայսերական հրովարտակը, որն էլ պատրիարքարանին է փոխանցվում դեկտեմբերի 16-ին։ Իսկ 1903 թ. հունվարի 4-ին սուլթանը Սահակ Խապայանին պարգեւատրում է «Մէճիտիէ» I աստիճանի շքանշանով[55]։

անցկացված հանգանակություններն ուղեկցվում էին իշխանությունների հաճությամբ։ Այդ մասին երիտասարդ վարդապետն իր դժգոհությունն էր արտահայտում Վահրամ արք. Մանկունուն ուղղված 1882 թ. հունիսի 19-ի իր նամակներից մեկում. տե՛ս Bibliothèque Nubar de l'UGAB, *էջ 000012։ Մինչ Խապայանն իր առաքելությամբ Կովկասում էր, 1885 թ. մարտի 7-ին Երուսաղեմի միաբանական ընդհանուր ժողովը քվեների մեծամասնությամբ նրան ընտրում է Երուսաղեմի վանքի լուսարարապետ։ Նույն տարվա նոյեմբերի 24-ին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի միջնորդությամբ Մակար Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում նրան ձեռնադրում է եպիսկոպոս։ Այդ առթիվ «Արարատ» ամսագիրը գրում է. «Ամսոյս 24-ին կիւրակէ օրը Վեհափառ Տ. Տ. Մակար Սրբազնագոյն Կաթուղիկոսն Ամենայն Հայոց, Ռուսաստանեայցս նուիրակ եւ Երուսաղէմայ սուրբ Յակովբեանց Վանաց Միաբան Արժ. Հայր Մամբրէ եւ նորընտիր լուսարարապետ Սահակ վարդապետներին ձեռնադրեց յաստիճան եպիսկոպոսութեան... Աղօթենք, որ նոյնպիսի արժանաւոր հոգեւորական մշակաց թիւը բազմանայ մեր ազգի մէջ». տե՛ս «Արարատ» պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, ՌՅԼԴ. – 1885 թ., թիւ ԺԱ., էջ 528։ Եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց հետո նա դեկտեմբերի 16-ին վերադառնում է Կ. Պոլիս, իսկ 1886 թ. հունվարի 9-ին հասնելով Երուսաղեմ՝ ստանձնում է լուսարարապետի պաշտոնը՝ միաժամանակ շարունակելով դասավանդել Ժառանգավորաց վարժարանում։ Մեծ բծախնդրությամբ ու հմտությամբ է Սահակ եպիսկոպոսը շուրջ 17 տարի վարում լուսարարության պաշտոնը, կարգի բերելով մատենադարանը՝ ցուցակագրելով հարուստ ձեռագրերի հավաքածուն, կարգավորելով գանձարանը, ինչպես նաեւ աշխատանքներ կատարում եկեղեցական անոթներն ու սպասքը պահպանելու ուղղությամբ։ 1892 թ. որպես Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության պատվիրակ նա մասնակցում է Մկրտիչ Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրությանն ու օծմանը։*

[52] Տե՛ս Ատանայի հայոց պատմութիւն, էջ 291։

[53] Տե՛ս The catholicosate of Cilicia. A brief historical survey, Antelias, 1995, *էջ 10։*

[54] Տե՛ս Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատմության լույսի տակ (պատմական համառոտ ակնարկ), առանձնատիպ «Էջմիածին» ամսագրի, էջ 26։ Գրականության մեջ շրջանառված է, թէ Սահակ եպիսկոպոսը կաթողիկոս առաջադրվելու համար թանկարժեք մատանի էր նվիրել Ադանայի նահանգապետ Պահրի փաշային, որն էլ ժողովրդին կոչ էր արել՝ «եթէ կաթողիկոս մ'ունենալ կ'ուզէք, ձեր միակ ընտրելին պէտք է ըլլայ Սահակ եպիսկոպոս»։ Տե՛ս Մ. Քէլէշեան, նշ. աշխ., էջ 263։

[55] Տե՛ս Բաբգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *նշ. աշխ., էջ 811։*

Ընտրությունից անմիջապես հետո թե՛ Կ. Պոլսում եւ թե՛ գավառներում ուրախություն էր տիրում։ Բոլոր կողմերից շնորհավորական ուղերձներ են ուղարկվում նորընտիր կաթողիկոսին[56]։ 1903 թ. ապրիլի 10-ին[57] եւ մայիսի 17-ին իր պատվական «քրիստոնեայ եղբօրը» շնորհավորական ուղերձ է հղում Մկրտիչ Ա. Խրիմյանը, որը մասնավորապես նշում է՝ «զօրացի՛ր այսուհետեւ զօրութեամբ Տեառն եւ լե՛ր հովիւ քաջ բանաւոր հօտին Քրիստոսի...»[58]։ Մինչ այդ՝ 1902 թ. նոյեմբերի 29-ին Պետերբուրգի եկեղեցական խորհրդի անդամներին ուղղված իր կոնդակում Մկրտիչ Ա. Խրիմյանը կոչ էր արել նաեւ սատարելու Կիլիկիայի նորընտիր կաթողիկոսին[59]։

Սահակ Բ. Խապայանի ընտրությունը կարեւոր նշանակություն ունեցավ արեւմտահայության կյանքում նախ այն պատճառով, որ ութ տարուց ի վեր թափուր էր մնացել Կիլիկիո Կաթողիկոսական աթոռը, եւ հաճախ էին հայ հասարակության ներկայացուցիչները եւ մամուլն իրենց ցավն արտահայտում այդ առիթով։ Բացի այդ՝ կիլիկիահայերը կարող էին նորընտիր եւ սահմանադրորեն ընտրված կաթողիկոսի հետ իրենց ապագայի եւ բարգավաճման մեծ հույսեր կապել, քանի որ Սահակ Բ.-ն վայելում էր պետության հարգանքը եւ վստահությունը[60]։ Սսի աթոռի գոյությունը եւ կայունությունը ձեռնտու էր նաեւ էջմիածնի համար։ Հ. Թերզյանը, խոսելով կաթողիկոսի ընտրության նշանակության մասին, նշում է, որ «ընտրությունները հրապուրեցին Հայ ժողովուրդն, եւ Հայերը համախմբուեցան Եկեղեցւոյ շուրջը ու պինդ կերպով յարեցան ու փարեցան իրենց Մայրենի Եկեղեցիին»[61]։ Ընտրությունները տեղի ունեցան մի այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ ցարական իշխանությունները բռնություններ էին սկսել Հայ Եկեղեցու նկատմամբ եւ պատրաստվում էին առգրավել նրա գույքը։

---

[56] Տե՛ս Եղ. Չարենցի անվան ԳԱԹ-ի արխիվ, ֆ. Թ. Ազատյան, գ. 159, թ. 1։

[57] Տե՛ս The catholicosate of Cilicia. Her place and status in the Armenian church, Antelias-Lebanon, 1961, էջ 11–12։

[58] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 87, թ. 73–73 շրջ.։

[59] Տե՛ս Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԻԲ. Մկրտիչ Ա Խրիմեան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1892–1907), մաս Բ, փաստաթղթերի ժողովածու (ըստ Հայաստանի ազգային արխիվի նյութերի), կազմող՝ Գոհար Ավագյան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020, էջ 446–447։

[60] Տե՛ս A. K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge, Massachusetts, 1965, էջ 253։

[61] Յ. Թերզեան, Ատանայի կեանքը, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 21։

Սահակ Խապայանը մինչեւ 1903 թ. հունվարի 20-ը շարունակում է լուսարարապետության իր պաշտոնը, մինչեւ որ Երուսաղեմի նոր՝ Հարություն պատրիարքը միաբանական ընդհանուր ժողով է գումարում նոր լուսարարապետի ընտրության համար։ Ժողովի ժամանակ նա իր հրաժարականի ու հրաժեշտի խոսքն է ուղղում միաբանությանը, որտեղ ծառայել էր շուրջ 26 տարի[62]։

Հեռանալով Երուսաղեմից՝ Սահակ Խապայանը մեկնում է Սիս՝ կաթողիկոս օծվելու նպատակով։ Ինչպես ժամանակակիցներն էին նշում՝ նրա մուտքը Սիս եղավ «շքեղ ու արքայավայել»[63]։ Հայ եւ թուրք ժողովուրդը նրան դիմավորեց Սսի կամրջի մոտ։ Տեղի ու շրջակա տարածքներից Սիսում հավաքվել էր 30 հազար ուխտավոր[64], որոնք քաղաքում տեղ չլինելու պատճառով հանգրվանել էին դրսում՝ վրանների տակ[65]։ Ազգային վարժարանի աշակերտները երգերի շարանով դիմավորեցին կաթողիկոսին, որն արտահայտում էր խանդավառ մթնոլորտի ոգին[66]։

1903 թ. ապրիլի 20-ին, Կանաչ կիրակիի օրը, չորս եպիսկոպոսների՝ Մովսես եպս. Քյոմյուրճյանի, տեղապահ՝ Կիրակոս եպս. Բեքմեզճյանի, Ֆռնուզի՝ Նիկողայոս եպս. Դավթյանի, Զեյթունի՝ Կարապետ եպս. Քեչեճյանի, 12 վարդապետների, 45 քահանաների եւ բազմաթիվ դպիրների մասնակցությամբ, Կիլիկիայի արքայական ավերված պալատի տեղում կառուցված վանքի բակում ամենափառավոր շքեղությամբ իրականացվում է նորընտիր կաթողիկոսի օծումը[67]։ Օծմանը հեռագրված էին նաեւ ներկա լինելու Տրդատ եպս. Պալյանը եւ Հմայակ եպս. Դիմաքսյանը։ Սակայն հիվանդության պատճառով նրանք չեն կարողանում մասնակցել։ Օծմանը ներկա էին նաեւ կառավարական եւ զինվորական բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ եւ զինվորական մի գումարտակ։ Ապրիլի 27-ին՝

---

[62] *Տե՛ս* Ե. ԵՊՍ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ, *Արձագանք ազգ. զանազան անցուդարձերու. շարք մը լրագրական յօդուածներու եւ նամակներու, Երուսաղէմ, 1925, էջ 209–210։*

[63] Մ. ՔԷԼԷՇԵԱՆ, *նշ. աշխ., էջ 265։*

[64] *Տե՛ս Ատանայի հայոց պատմութիւն, էջ 291։ Ըստ Մ. Քելեշյանի ներկա էր 20 հազ. ուխտավոր։ Տե՛ս* Մ. ՔԷԼԷՇԵԱՆ, *նշ. աշխ., էջ 265։*

[65] *Տե՛ս Ատանայի հայոց պատմութիւն, էջ 291։*

[66] *Դրանցից մեկը Հարություն Քեսերյանի ստեղծագործությունն էր. «Ահա Հայր մեր, Վեհ սիրավառ, Քան Զարուսեակ ծագի պայծառ, Բերելով Լոյս, շնորհ եւ սէր, Սիրուն որդւոց իւր ի նուէր։ Սփռեցէք, հապօն՝ մանկունք, Թոյր ի թոյր վարդ եւ ծաղկունք, Հիւսեցէք պսակ փայլուն, Սիրով տանք մեր Հօր գլխուն։ Կեցցէ՛, Տէր մեր պատուական, Կեցցէ՛, Սահակ Սրբազան»։ Տե՛ս* Մ. ՔԷԼԷՇԵԱՆ, *նշ. աշխ., էջ 265։*

[67] *Տե՛ս Ատանայի հայոց պատմութիւն, էջ 291։*

Կարմիր կիրակիի օրը, նույն փառահեղությամբ, Սահակ Բ. Խապայանի մասնակցությամբ կատարվեց նաեւ մյուռոնօրհնեքի արարողությունը։

Սահակ Բ. Խապայանն ինչպես իր օծման, այնպես եւ մյուռոնօրհնության պատարագների ժամանակ արտասանած իր ուղերձներում հիշատակում է ոչ միայն իրեն նախորդած բոլոր կաթողիկոսներին, այլեւ ընդհանրական հայրապետ Մկրտիչ Խրիմյանին՝ կարծես թե ցանկանալով վերջ դնել երկու եկեղեցիների տարաձայնություններին։ 1441 թվականից ի վեր թերեւս առաջին անգամ էր, որ Կիլիկիո կաթողիկոսը հիշատակում էր Մայր Աթոռի ընդհանրական հայրապետին[68]։

Կաթողիկոսական օծման եւ մյուռոնօրհնեքի բուն արարողություններին Սսի մոտակայքում գտնվող կայսերական ագարակից անմիջականորեն հետեւում էր նաեւ Ադանայի հայասեր կուսակալ քուրդ Պահրի փաշան, որը ձեռք էր բերել Բարձր Դռան արտոնությունը ուխտավորների ներկայությունն ապահովելու եւ ժողովրդական հավաքները հսկելու համար։ Այդ մասին իմանում ենք Ադանայի առաջնորդարանի դիվանապետ Տեր Սահակ ծ. վրդ.-ի (Քերովբե էֆենդի Փափազյան) ձեռագիր հուշերից, որից օգտվել է Բ. Եղիայանը։ Բանն այն էր, որ «Եըլտըզի բոնակալին» տեղեկացվել էր, որ իբր հայերը կրոնական համախմբման պատրվակով «հայ իշխան մը պիտի ընտրեն»։ Սակայն Պահրի փաշան իր պատասխան նամակում հավաստում է, որ «բացարձակ շինծու է տրուած լուրը»[69]։

Այսպիսով՝ 1902 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ադանայի Ս. Աստվածածին եկեղեցում գումարված Ընտրական ժողովի 62 պատվիրակները միաձայն Կիլիկիո Հայոց Կաթողիկոս են ընտրում 53-ամյա Սահակ եպիսկոպոս Խապայանին եւ վերջ դնում Կիլիկիո աթոռի տագնապին։ Ս. Խապայանի կաթողիկոսական ընտրությունը կարեւոր նշանակություն ունեցավ այն առումով, որ Կիլիկիո աթոռը ութ տարուց ի վեր թափուր էր մնացել եւ առաջ բերել հայ հասարակության ներկայացուցիչների ցավագին մտահոգությունը։

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Գրիգոր Թ. Մուսաբեկյան, պատմական Կիլիկիա, Հայ Առաքելական Եկեղեցու կաթողիկոսական հանգրվան։

---

[68] *Տե՛ս* Բաբգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *նշ. աշխ., էջ 815։*

[69] *Ատանայի հայոց պատմութիւն, էջ 291։*

РЕЗЮМЕ

В статье представлен научный анализ исторической судьбы Киликийского католикосата Армянской Апостольской Церкви в конце XIX – начале XX века. На основе широкого круга источников – архивных документов, церковных актов, современного армянского и османского печатного слова – автор прослеживает динамику развития Сисского католикосата, его административные трудности, внутренние конфликты и внешние вызовы со стороны властей Османской империи. Особое внимание уделено периоду между смертью католикоса Мкртича I (Марашци) в 1894 году и избранием нового католикоса – Саака II Хапаяна в 1902–1903 годах. Рассматриваются противоречия вокруг выборов, вмешательство светских и духовных сил, а также значение восстановления стабильности Сисской кафедры для армянской церковной и национальной консолидации. Работа вносит важный вклад в церковно-историческую науку и обогащает наше понимание армяно-османских отношений в эпоху имперского кризиса.

SUMMARY

This article provides a scholarly overview of the historical trajectory and ecclesiastical significance of the Catholicosate of the Great House of Cilicia during the late 19th and early 20th centuries. Based on a wide range of archival, ecclesiastical, and periodical sources, the author traces the evolution of the Sis Catholicosate, highlighting its institutional challenges, internal dynamics, and the external pressures imposed by the Ottoman authorities. Special attention is paid to the complex process of electing a new catholicos after the death of Catholicos Mkrtich I of Marash in 1894, and the prolonged vacancy that ensued. The article examines the political and canonical tensions surrounding the elections, the dual claims to the throne, and the eventual consecration of Catholicos Sahak II Khabayan in 1903. The study emphasizes the symbolic and organizational importance of the Sis See for the Armenian ecclesiastical unity during a time of national and confessional crisis. This contribution enriches the historiography of the Armenian Church and deepens our understanding of the broader context of the Armenian-Ottoman relations in the late imperial period.